

УДК 323.15

Івчик Н. С.

ДІТИ ЯК ОБ'ЄКТ ГЕНОЦИДУ (НА ПРИКЛАДІ ГОЛОКОСТУ)

У статті проаналізовано долю дітей-євреїв у час геноциду часів Другої світової війни. Проаналізовано зміни в їхньому житті після встановлення окупаційного режиму, ставлення до них нацистів, методи знищення представників цієї вікової групи та основні форми боротьби дітей за виживання.

Ключові слова: євреї, діти, Голокост, геноцид, убивці.

Ивчик Н. С. Дети как объект геноцида (на примере Холокоста).

В статье проанализирована судьба детей-евреев во время геноцида времен Второй мировой войны. Проанализированы изменения в их жизни после установления оккупационного режима, отношение к ним нацистов, методы уничтожения представителей этой возрастной группы и основные формы борьбы детей за выживание.

Ключевые слова: евреи, дети, Холокост, геноцид, убийцы.

Ivchuk N.S. Children as genocide object (on example of the Holocaust).

The article analyses the fate of the Jewish children during the genocide in World War II. It is suggested that the establishment of the occupation regime, in particular – ranking people on a national basis directly influenced on the life of Jewish kids. The memories of those who survived during the Holocaust, their reflecting of being in a new environment: the ghetto, concentration and forced labour camps are used in the article.

The author shows the consequences of the involvement of Jewish children in performance of labour service. In particular, it is stated that those who were involved in certain activities, lived longer than younger members of the group. However, according to the author opinion, the methods of murders of children did not differ from those (often excluding infants) which were used in the implementation of the genocide to the group as a whole. Citing on statistics of the victims, stating reviving children's lives, we analyse some examples of behaviour of those who destroyed them have psychological concretized portrait of the killers.

There are two types of saving children: saving by their neighbours and attempts of self-rescue. Speaking about the physical and psychological hardships of those who tried to save the neighbours, the author analyses the forms that were used by the teenagers who fled by their own. Hiding in the woods is treated as the main type of their struggle for life. According to the conclusion their behaviour is determined the instinct of self-protection particular and lack hope of relying on the goodwill of strangers.

Key words: Jewish children, Holocaust, genocide, killers.

Будь-який з геноцидів засвідчує, що члени цільової групи, яка є жертвою, знищуються незалежно від статі й віку її членів. Відтак є очевидним, що серед загиблих у них значна частина – діти. Це підтверджується, напр., статистикою жертв Голокосту. З-поміж 6 млн. євреїв, яких знищено в час Другої світової війни, 1,5 млн. – саме діти. Припускаємо, що саме ця трагічна статистика – одна з причин, яка спонукала авторів Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (9 грудня 1948 р.) безпосередньо вказати в ній на дитячу візію злочинів проти людства [3, с. 18]. На доказ логіки нашого припущення назвемо таку статистику: згідно даних авторитетного наукового осередку «Яд Вашем», з майже одного мільйона єврейських дітей, що проживали до початку війни в Польщі, Голокост пережило тільки 5 тис. [11, с. 45].

Безперечно, ведучи мову про злочин аморально в той чи інший спосіб розмежовувати його жертв. Водночас очевидне й інше: загибель дітей у час геноциду та запобігання дітонародженню – промовисті свідчення заперечення вбивцями права тієї чи іншої групи на її майбутнє існування. Адже цілеспрямоване й масове вбивство малюків і підлітків, перешкоджання народженню дітей є зловіщим засобом для запобігання біологічному відтворення тієї чи іншої спільноти, отже – її подальшого буття як такої.

Ведучи мову про дітей у час реалізації геноцидів слід враховувати, що вони – особлива група. Така постановка питання визначається передусім їхнім віком. Він спонукає вести мову не тільки про особливості фізіологічного розвитку, а й про їхній світогляд. Власне ж – відсутність досвіду виживання чи, коли йдеться про підлітків, його недостатній рівень. Очевидним є й інше: діти фактично не можуть дати відсіч убивцям.

Проблему долі єврейських дітей у час Другої світової війни не можна віднести до тих, котрі активно розробляються науковцями не тільки України, а й Східної Європи. Польська дослідниця Е. Курек, яка присвятила свою монографію їх порятунку, зауважує, що своєрідне відсторонення вчених від теми дітей зумовлюється як незначним їх зацікавленням цією проблемою, так і обмеженою джерельною базою для здійснення таких розвідок [11, s. 11]. На цьому тлі доводиться констатувати фактичну відсутність досліджень вітчизняних дослідників, які були б присвячені проблемі, що винесена нами в назву статті. Окремі сюжети щодо долі дітей у час Голокосту знаходимо радше в тих нечисленних дисертаціях, в яких аналізується геноцид євреїв у різних регіонах України часів Другої світової війни.

Констатуємо потрапляння означеної проблеми на маргінес поля зацікавлень вітчизняних дослідників, назвемо, водночас, книгу І. Тейтельбаума «Крізь наші очі. Діти свідки Голокосту» [10]. Де-факто, це збірник документів, які відображають сприйняття нацистського нового порядку дітьми, бачення ними війни загалом і Голокосту зокрема.

Обравши об'єктом дослідження одну із вікових груп, що знищувалася в час міжетнічної взаємодії в умовах нацистської окупації, намагаємося реалізувати в цій розвідці такі завдання: 1 – з'ясувати наслідки офіційного запровадження ранжованої системи міжетнічних взаємин у час війни; 2 – проаналізувати зміни в життєдіяльності дітей-євреїв після встановлення нацистами та їхніми союзниками окупаційного режиму, початку практичного втілення «остаточного розв'язання єврейського питання»; 3 – сформулювати психологічний портрет убивць дітей-євреїв; 4 – з'ясувати їхні долі у час Голокосту та типові форми їх боротьби за виживання. Ці завдання, котрі, на нашу думку, визначають наукову актуальність статті, реалізуємо на основі опрацювання спогадів тих з них, яким пощастило пережити Голокост у різних країнах Європи.

Перебіг подій Другої світової війни, стрімкість наступу нацистів в Європі й на теренах України зокрема – той фактор, що дає право для констатації радикальної зміни ситуації, в якій опинилися євреї. Вони, в одних випадках, перетворилися в ізгоїв суспільства, в інших – були знищені в перші ж дні окупації тих чи інших територій. Проте сам факт встановлення окупаційного режиму, який у контексті геноциду бачиться нам одночасно тією точкою відліку, коли був запущений у дію механізм його організації та реалізації, означав не тільки потрапляння жертв у гетто, ідентифікацію євреїв за допомогою нагрудних знаків тощо, а й момент, що означав докорінну зміну звичного ритму їхнього життя. Це час тієї екстремі, що розмежувала життя дітей за показником «до» і «з часу» окупації. Ось як ця диспозиція відображена на макрорівні – в Бережанах: «Єврейське релігійне і громадське життя, здавалося, процвітало. Євреї середнього класу вели доволі комфортабельний спосіб життя. Вони добре вдягалися, віддавали дітей до місцевих шкіл і до гімназії... Анна брала уроки гри на фортепіано, плавала, каталася на ковзанах і грала в теніс...» [6, с. 101, 121].

На тлі таких реалій життя євреїв в одному із західноукраїнських містечок, яке, імовірно, було типовим для представників тогочасного середнього класу в різних країнах Європи, очевидним контрастом звучать спогади сучасника окупації, який зустрів її в дитячому віці: «...Всі звичні рамки життя раптом зникли: немає більше школи, немає домашніх завдань,

немає вранішнього підйому, немає вечірнього відбою. Ми грали у дворах, на тротуарах, в парках, у різних темних кутках» [2, с. 43].

Встановлення окупаційного режиму – це тільки акт зміни влади, виникнення нових політичних інститутів тощо, а й одночасно зміна статусу груп. У випадку з євреями очевидно, що вони втратили статус національної меншини (тобто тих, чії права в той чи інший спосіб захищалися раніше як індивідів і членів соціальної групи). Їх перетворення в «унтерменшен» – нацистське визначення «неповноцінних» народів і євреїв зокрема – акт позбавлення людської гідності, їхню дегуманізацію.

Отже, кардинальна зміна етнополітичної ситуації супроводжувалася встановленням ранжованої системи міжетнічних відносин. Водночас це ще й той момент, який перервав звичне життя громадськості і, зокрема, унеможливив процес підготовки дітей до буття в екстремальній ситуації.

Висловлюючи це судження мусимо оговорити той факт, що подібна підготовка (напр., звикання до тривалого перебування в замкненому просторі чи домінування «нерухомих» ігор над грою на вулиці) могла б бути реалізована тільки за умови усвідомлення групою перспективи вчинення над нею акту злочину фізичного знищення. Тим часом загальновідомо, що організатори Голокосту не оприлюднювали своїх намірів щодо соціальної інженерії методом геноциду. До того ж, як у випадку з СРСР, громадськість не була достатньою мірою поінформована про дії нацистів та їхніх союзників в окупованих країнах Європи. Це, як і інші фактори, унеможливило підготовку дітей до навчання виживанню завдяки спеціальній підготовці.

Водночас очевидним є й інше. У випадку з Катастрофою, навіть гіпотетичне навчання виживанню можливе було тільки з тими, хто досяг підліткового віку. Це підтверджує очевидне: малолітні є особливою групою, члени якої в силу особливостей свого розвитку в більшості випадків не мають навіть гіпотетичних шансів на виживання. До того ж людиноненависницький дух війни викликав зміну ставлення до малюків у частини громадськості. Таке судження з власного досвіду висловлює А. Аппельфельд, який пережив Голокост дитиною: «Під час війни з дітьми не рахувалися. Вони були тою соломою, яку всі топтали ногами». І далі: «І все-таки траплялися окремі люди, які в цій неймовірній метушні й паніці готові були притиснути до своїх грудей покинуту дитину, дати їй кусень хліба, загорнути у своє пальто» [2, с. 52].

Керуючись судженнями Е. Курек, котра зосередила увагу на окупованій нацистами Польщі, констатуємо: на початку окупації різних країн Європи діти-євреї потерпали від воєнних дій так само, як і їхні однолітки інших національностей. Вони гинули серед тих, хто разом з батьками намагався втекти з регіонів, де була очевидною перспектива встановлення окупаційного режиму, під завалами зруйнованих у час бомбардувань будинків тощо [11, s. 31]. Однак у подальшому долі представників різних націй цієї вікової групи були неоднаковими. Це зумовлювалося здійсненням нацистами політики «остаточного розв'язання єврейського питання». А відтак діти-євреї стали об'єктом геноциду. Долі останніх відрізнялися хіба що внаслідок різниці країн їх проживання, власне ж – здійснюваної нацистами політики на теренах окупованих країн Європи та СРСР.

Реалізована ними антиєврейська політика включала різноманітні заходи. Зокрема – створення гетто. Завдяки їх постанову жертви були зосереджені в локальному просторі, а відтак гетто стали «непрямим» засобом реалізації геноциду [5, с. 59].

Як і дорослі, діти-євреї були ув'язнені також у концентраційних та трудових таборах. Тому очевидно, що представники цієї вікової групи сповна зазнали гіркоти поневірянь: як і дорослі, вони страждали від голоду, хвороб, відсутності належної медичної допомоги тощо. Ось, напр., як описує потрапляння в гетто Є. Грінберг: «Ми приїхали в місце, де будинки розташовувалися в один ряд і були огорожені колючим дротом. Біля входу стояв вартовий. Поліцейський привів нас в один з будинків і сказав, що ми повинні тут залишитися... Оглянувши приміщення, сестра помітила трохи вільного місця в кутку біля вікна. Мені

хотілося лягти, однак через тісняву прилягти на підлозі було неможливо. І ми сіли, тісно притиснувшись одна до одної... Згорнувшись клубочком і поклавши голову на коліна сестрі, я заснула. А коли прокинулася, то людей виявилось ще більше. Це повернулися ті, хто вдень десь працював... Їжу давали раз на добу – миску баланди. В гетто голодували» [4].

Схожим є опис реалій у Терезині. «У табірному дитячому бараку була неймовірна тиснява. Деякі діти спали на дерев'яних ярусних лавках, але багато інших, як і я, на маленьких матрацах на підлозі... Деякі діти виглядали хворими, температурили і цілими днями лежали в ліжках...» [12, s. 82–83].

Потрапляння в гетто й табори супроводжувалося кризою традиційного укладу життя. Майже повсюдно на окупованих територіях діти не тільки перестали ходити до школи, а й, вірогідно, стали жертвами віктимності – результат буття в атмосфері приниження окупантами батьків та рідних, важкої примусової праці та актів масових убивств. Психологічну травму дітей і підлітків посилювали постійний голод і холод, які стали супутниками життя бранців гетто і таборів. За умов, коли організатори геноциду фактично унеможливили контакти жертв з оточуючим світом, діти нерідко виконували невластиву їм у мирний час функцію: нарівні з дорослими постачали їжу в місця концентрації євреїв. Така їхня нова соціальна роль зумовлювалася прудкістю дітей і здатністю пролазити крізь невеликі шпарини в огорожі гетто.

Оскільки нелегальна торгівля заборонялася, її учасники переслідувалися й суворо каралися. З цього приводу в спогадах про варшавське гетто, які, припускаємо, описують звичну для часів Голокосту практику, читаємо: «Траплялося, що охорона стріляла в контрабандистів, у тому числі й дітей 5–6 років. Вони були вбиті біля лазів чи на стіні... Незважаючи на це, не звертаючи уваги на жертви, контрабанда ніколи не припинялася. Навіть тоді, коли вулиці були слизькими від пролитої крові, інші [контрабандисти] вже вирушали в путь [...]. Контрабанда йшла через стіни, через ворота, через підкопи, через каналізацію і через будинки на кордоні гетто...» [9].

У час фактичного унеможливлення функціонування окупантами єврейських общин, коли перестали діяти ті інститути, які раніше сприяли розв'язанню багатьох соціальних проблем, особливо трагічним було життя в гетто безбаченків. Численні з сиріт були приречені самотійно вести боротьбу за виживання. Подекуди співчуття до них не виявляли навіть одновірці. Промовистими є свідчення Є. Грінберг про перший день буття в гетто: «Деякі [з тих], що були навколо, щось їли, проте до нас нікому не було діла. Ніхто не спитав, чи хочемо ми їсти» [4].

Наряду з тими дітьми, що опинилися в гетто й таборах, випробувань зазнали й ті, кого ховали сусіди в т. зв. арійській частині міст чи в селах. Загроза фізичного знищення визначала умови життя дітей у нових умовах, зокрема – замкненому просторі сховків. С. Перец Ітонс з цього приводу згадувала: «Я просиділа в цій хатині більше двох років жодного разу не вийшовши на вулицю. Зимою там було дуже холодно, а влітку жарко... Ох, нам нічим було там себе зайняти. Мені не було чим гратися. На той час мені виповнилося шість років, і я ... звикла грати з курчатами чи з соломинками, там на підлозі було багато соломи...» [7].

Водночас тій частині дітей, яких переховували сусіди без батьків, довелося самотійно адаптуватися в нове (християнське) соціокультурне середовище. Зокрема, засвоювати ази нової для них релігії після хрещення, звикатися з новими іменами, зачувати імена вигаданих родичів, місця їх проживання. В результаті дотримання вимог конспірації, більшість дітей, яких переховували, втратила можливість спілкування з батьками.

Політика організаторів геноциду включала тимчасове використання євреїв як робочої сили. Відтак підлітки, починаючи з 12-річного віку, мусили виконувати трудову повинність. Це призвело до диференціації цієї групи: діти, що не досягли вказаного віку (разом із літніми людьми, часто-густо інтелігенцією), були тими, кого нацисти та їхні пасіпаки знищували першими. Проте в подальшому й ті підлітки, що були задіяні на виробництві, виконували

трудова повинність загалом розділили гірку долю нації, яка волею вбивць перетворилася в цільову групу для знищення.

Дітей убивали разом із дорослими. Їх знищували повсюдно: неподалік місць постійного проживання та на «фабриках смерті»; піддавали різноманітному насильству й садизму, перетворювали в об'єкти медичних експериментів...

Знищення дітей, як і євреїв у цілому, перетворилося для більшості вбивць у буденну справу. Часто-густо новонароджених знищували без застосування вогнепальної зброї: кидали у колодязі й засипали живцем у могилах, розбивали голови немовлят об дверні косяки та кути будинків. Діти гинули в душегубках, позбавлялися життя індустріальним способом.

Вбивці не виявляли будь-якого жалю до дітей. Для них вони уособлювали нащадків демонізованого ворога, членів групи, яку слід було знищувати незважаючи на стать і вік. Поруч із масовими вбивствами, котрі промовисто засвідчують безжалісність убивць, їх ставлення до дітей-євреїв яскраво ілюструється тим, що нерідко вони відбирали в малолітніх жертв іграшки. Таку їхню поведінку констатувала, напр., Б. Урбанович-Гілбрайд. Її спогади засвідчують особливість дитячого сприйняття ляльки в умовах екстремі: в даному конкретному випадку, вона – єдиний речовий зв'язок дівчинки про депортовану бабусю. «...В якийсь момент, - розповідає вона, - поліцейський вирвав Марлену в мене з рук. Дивилася на нього зі страхом. Сльози гарячими струмками котилися по моїм щокам. Чи знищить він мою улюблену Марлен?» [12, s. 79]. В інших випадках злочинці позбавляли дітей іграшок безпосередньо на місцях масових ексекцій. Це кошуство суттєво уточнює психологічний портрет убивць.

Предметом їхнього зацікавлення були, зрозуміло, не тільки іграшки. Поширеним був пошук убивцями та колаборантами схованих у них євреями грошей і дорогоцінностей. Більше того, нерідкими були випадки, коли предметом зацікавлення душегубів були не тільки ляльки, а й одяг, в який були вдягнуті приречені на загибель дітлахи. Саме така поведінка вбивць констатована вище згаданою Б. Урбанович-Гілбрайд: «Віддаючи мені іграшку, поліцейський звернув увагу на мої дитячі запонки, зірвав їх одним рухом і сказав: «Там, куди ти їдеш (на «фабрику смерті» – Н. І.) вони не будуть потрібні!» Мабуть хотів дати мої запонки якійсь іншій німецькій дівчинці: доньці, племінниці чи кузині...» [12, s. 79]. Перспектива такого транзиту одягу чи його окремих елементів – промовисте свідчення безжальності безпосередніх виконавців злочинів, їх нелюдського ставлення до дітей, які були приречені на загибель.

Серед тих, хто позбавляв дітей життя, були, поза сумнівом, патологічні вбивці. Зокрема, ті, хто перетворював їх убивство в розвагу. Напр., стріляв у немовлят на льоту підкинувши їх вгору. Промовистим підтвердженням нашого судження є й доля тих малюків, які потрапляли в трудовий табір Кальтшунд: за наказом його начальника маленьких дітей роздягали й віддавали на поталу вівчаркам. «Але одного разу, – розповідає свідок, – сталося щось немислиме: собаки розтерзали більшість дітей, проте двом з них не завдали жодної шкоди, навіть не доторкнулися до них, більш того – діти стояли на своїх ногах та гладили псів... Начальник табору приводив сюди гостей, щоб показати їм цей манеж. Однак, німецькі вівчарки – це німецькі вівчарки. Якщо їх не годувати, якщо вони будуть голодні, то пощади від них годі чекати. І навіть діти, які жили з ними в клітці кілька тижнів, були розтерзані» [2, с. 78–79].

Ведучи мову про цілеспрямоване й безжальне знищення дітей важливо усвідомлювати, що їхні шанси на виживання значно нижчі, ніж у дорослих: життя перших повністю залежить від батьків у питаннях організації харчування, побуту, збереження здоров'я тощо. До того ж, дітлахи не володіють тими соціальними якостями, які властиві старшим людям. А відтак очевидно, що їхні шанси на порятунок – мінімальні.

Та, незважаючи на це, частина дітей, поведінка яких визначалася інстинктом самозбереження, боролася за своє життя. Ті з них, які стали сиротами в роки війни, брали

«уроки» виживання в світу живої природи: «Роки, проведені в лісах, навчили їх перестрибувати через перешкоди, залазити на дерева й стіни, бігати пригнувшись. Вони, – стверджує один з тих, хто тривалий час самотужки переховувався в лісі, – багато й довго спостерігали за життям тварин і вчилися у них» [2, с. 92]. «У дні моїх блукань в полях і лісах, – згадує А. Аппельфельд, – я навчився надавати перевагу лісові перед відкритим полем, конюшні – перед домом, людям-калікам – перед здоровими, тим, кого в селі зневажали, – перед порядними, на перший погляд, домовласниками. Іноді реальні факти показували, що я помилявся, але, як правило, мої підозри виправдовувалися. З плином часу я довідався, нежива природа й тварини – вірні друзі. В лісі мене оточували дерева, кущі, птахи й маленькі звірята. Я їх не боявся. Я був певен, що вони не завдадуть мені ніякого зла... Часом мені здається, що не люди врятували мене, а тварини, які зустрілися на моєму шляху. Мої найкращі години під час війни – ті, коли я перебував у товаристві щенят, котенят, овець. Я зливався з ними до повного самозабуття, спав поряд з ними, й тоді мій сон був спокійним і глибоким, як у батьківській постелі» [2, с. 109–110]. Наводячи цю надзвичайно промовисту цитату, зауважимо: вона дає щедрий ґрунт для роздумів щодо етнополітичної поведінки тих, кого сучасні дослідники Голокосту визначають як «тих, хто стояв осторонь» [1, с. 73].

Розповіді дітей, які пережили Голокост, дають підстави стверджувати, що, неприготовані до існування в лісах, вони підсвідомо покладалися на Провидіння. Прикладом такого нашого судження є спогади Ш. Шіфф: «... я жила в лісі, точніше – в лісах, їх було кілька. Я не знаю, але це вражає, яким винахідливим ти стаєш, коли ти голодний і остаточно доведений до відчаю... Я їла хробаків. Я їла жуків. Їла все, що можна тільки було покласти до роту... Мене тошнило. Зі шлунком відбувалося щось жахливе, але я все одно їла, оскільки мені необхідно було бодай щось жувати. Я пила воду з калюж. Їла сніг. Все до чого тільки можна було доторкнутися...» [8].

Подекуди гідні подиву приклади боротьби за життя демонстрували й ті діти, що опинялися в таборах. Один із таких прикладів наводить Й. Валлах: «Якась шестирічна дівчинка прожила майже до кінця війни турбуючись сама за себе. Вдень вона потайки виходила зі свого сховку і випрошувала їжу в селі, а вночі тихо як кіт поверталась у табір і щоразу знаходила нове місце для сну. Ніколи не було відомо чи знаходиться вона десь близько, чи не чує кожного сказаного слова. Дівчинка пережила навіть ліквідацію табору – переховувалася в селі, що було неподалік і хотіла перечекаати поганий час. Врешті-решт упіймали її українці і вбили – за три тижні до визволення» [13, с. 72].

Серед форм боротьби дітей-євреїв за виживання, котрі зафіксовані в спогадах тих з них, хто пережив Голокост, – блукання поміж селами з метою випрошування їжі і тимчасового притулку, подекуди – найм на роботу (здебільшого в сільських мешканців), проникнення в погребі...

Отже, запровадження ранжованої системи міжетнічних відносин в окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країнах Європи призвело до кардинальної зміни в життєдіяльності євреїв як соціальної групи і дітей, як її складової частини, зокрема. Опинившись у гетто, трудових та концентраційних таборах, вони сповна розділили гіркоту долі жертв геноцидального процесу.

Запровадження нацистами трудової повинності призвело до того, що діти, які виконували її, стали другою «хвилею» загиблих цієї вікової групи. Водночас, незалежно від часу їх убивства, більшість дітей у час Голокосту знищувалися тими ж методами, якими ліквідовувалася група загалом. При цьому на окупованих теренах Польщі та СРСР нерідко мали убивали без застосування вогнепальної зброї: закопували в могилах живцем, кидали в колодязі, розтрощували голови немовлят об кути будинків тощо.

Убивці дітей-євреїв не виявляли до них будь-якого жалю – результат одурманення нацистською ідеологією, їх сприйняття членами тієї нації, яка, буцімто, перешкоджає поступу людства.

У час Голокосту частину дітей-євреїв рятували сусіди. В одних випадках вони

переховувалися від убивць разом із батьками; в інших – втратили можливість спілкування з ними (результат їх загибелі або ж неухильне дотримання умов конспірації). Як одні, так і другі зазнали як фізичних (недоїдання / голод, тривале перебування в обмеженому просторі тощо), так і психологічних поневірянь.

Частина дітей-євреїв боролася за виживання самотійно. Найтиповішою формою їхньої поведінки в час Голокосту було скитання в лісах, що, припускаємо, визначалося інстинктом самозбереження, а також відсутністю особливих надій покласти на добру волю незнайомих людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамская И. Стоящие в стороне или стоящие рядом / Ирит Абрамская. – Израиль : Международная Школа Яд Вашем, 2007. – 84 с.
2. Аппельфельд А. Сторінки мого життя / Агарон Аппельфельд. – К. : «Самміт-Книга», 2011. – 220 с.
3. Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Максим Гон. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 180 с.
4. Гринберг Е. С. Девочка и смерть [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.world-war.ru/devochka-i-smert/>
5. Гутман И. Катастрофа и память о ней / Израэль Гутман, Наама Галиль. – Б.м., б.г. – 292 с.
6. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Шимон Редліх. – К. : Дух і літера, 2002. – 325 с.
7. Сара (Шейла) Перец Итонс // US Holocaust Memorial Museum. – Collections. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=10005142&MediaId=306
8. Шарлин Шифф // US Holocaust Memorial Museum. – Collections. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=10005142&MediaId=246
9. Emanuel Ringelblum, Notes from the Ghetto II, Warshawa, 1961–1963, (Jerusalem, Yad Vashem and the Ghetto Fighters' House, 1992) 274–277. // Из материалов учащихся в Международной школе преподавания и изучения Катастрофы, Яд Вашем.
10. Itzhak B. Tatelbaum. Through our eyes. Children witness the Holocaust. – Izrael : Yad Vashem International School for Holocaust Studies, 2004. – 161 p.
11. Kurek E. Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945 / Ewa Kurek. – W. : Replika, 2012. – 379 s.
12. Urbanowicz-Gilbride B. Przerwane dzieciństwo. 1938–1945 / Bożenna Urbanowicz-Gilbride, Inge Auerbacher. – Lublin, 2011. – 98 s.
13. Wallach J. Gorzka wolność. Wspomnienia ocalałej z Holocaustu. Z posłowiem Reny Bernstein / Jafa Wallach. – Rzeszów, 2012. – 166 s.